

מנהיגות אשכנז באלטימאר

מנהגי בית הכנסת לליל שבת

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשס"ב

מבוא

This booklet enumerates Minhagei Ashkenaz of the beis haknesses for mincha of erev Shabbos, Kabbolas Shabbos as well as arvis of of Leil Shabbos as they existed in the authentic Ashkenaz kehillos, according to the mesora of our forefathers and rabbis in Ashkenaz.

The goal of this list is to provide concise information to one who is unfamiliar with Minhag Ashkenaz. For brevity's sake, sources are listed sparingly from the corpus of historical and halachic texts. A more detailed treatment can be found in the seforim *Shorshei Minhag Ashkenaz* by R. Binyomin Shlomo Hamburger.

Yehi ratzon that our tefilos will be ya'aleh to the Adon HaKol.

ר' יוסף שלמה מאיר

אלעד, ישראל

הוראות כלליות לש"ץ

- א. היורד לפני התיבה מתעטף בטלית.¹
- ב. נוסח התפילה – כקבוע בסידור של שליח ציבור.
- ג. מהראוי להתפלל בהיגוי המקובל אצל בני אשכנז.²
- ד. קדיש יתום וקדיש דרבנן נאמרים סמוך לעמוד הש"ץ. אומר הקדיש מתעטף בטלית.³

מנחה של ערב שבת

- ה. מתפללים מנחה קטנה לכתחילה,⁴ וסומכים לה קבלת שבת ותפילת ערבית.
- ו. באמירת 'אשרי' מרים הש"ץ קולו באמירת 'פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון'.⁵
- ז. בחזרת הש"ץ רק הש"ץ אומר 'נקדשי והקהל עונה 'קדוש קדוש', וכן באמירת 'לעומתם' ויובדברי קדשד' אומר הש"ץ לבדו והקהל עונה 'ברוך' וימלוד'.⁶
- ח. בין מנחה לקבלת שבת אין אומרים 'עלינו'.⁷

¹ עיי' מג"א או"ח, סיי י"ח ס"ק ב', ט"ז או"ח, סיי תקפ"א ס"ק ב'. (וראה בהרחבה 'שרשי מנהג אשכנז', ח"א, פרק 'טלית משום כבוד הציבור').

² ראה דברי מרן הגר"ש אלישיב ועוד פוסקי הדור שליט"א, שהובאו במבוא ל'שרשי מנהג אשכנז' ח"ג. ועל נושא זה בהרחבה, ראה שם, ח"א, פרק 'הגיית החולם'.

³ תו"ט, לחם חמודות, הלכות ציצית לרא"ש ס"ק ב', והובא במג"א סיי י"ח ס"ק ב' ובמשנה ברורה שם ס"ק ה'.

⁴ שו"ע או"ח סימן ר"ל"ג סעי' א': "ועיקר זמנה מתשע שעות ומחצה ולמעלה". והקפידו על כך בקהילות אשכנז. וכן דעת הגר"א, כמובא בשנות אליהו רפ"ד דברכות, שמתפללין מנחה גדולה רק בשעת הדחק דזמן המנחה הוא בדמדומי שמש.

⁵ כיון שצריך לכוין באמירת פסוק זה, (ברכות ד, שו"ע סיי נ"א סעיף ז) והקול מעורר הכוונה.

⁶ דרכי משה הארוך או"ח סיי קכ"ה, חיי אדם כלל ל' סעיף ט. (בהרחבה שרשי מ"א, ח"א, 'פרק עניית קדושה').

⁷ כך היא מסורת הקדמונים, חדא, משום שתיקנו 'עלינו' רק לתפילות שיש בהן קבלת עול מלכות שמים של קריאת שמע, ועוד, שנהגו מקדמת דנא להתפלל מנחה וערבית יחד בלא הפסק, ואמירת 'עלינו' נתקנה לאומרה לפני עזיבת בית הכנסת, להודיע שכל תפילותינו עד כה הן בלתי לה' לבדו. והנה, בכניסת השבת, תפילת מנחה נסמכת לקבלת שבת ומעריב (אף כשדורשים בין קבלת שבת לערבית), ואז 'עלינו לשבח' שלאחר מעריב הוא

קבלת שבת

- ט. ש"ץ יורד לפני התיבה לאמירת פסוקי 'לכו נרננה'.⁸
- י. סדר אמירת הפסוקים במזמורי קבלת שבת, כמקובל באמירת תהילים, ובניגון אמירת תהילים המקובל. הש"ץ פותח באמירת פסוק אחד, והקהל אומר את הפסוק שלאחריו, וכן ממשיכים את כל הפסוקים ש"ץ וקהל לסירוגין. אמנם את פסוקו הראשון של כל מזמור, פותח הש"ץ בנעימה מיוחדת, וכן מסיים בנעימה מיוחדת את הפסוק האחרון.
- יא. נהוג שהקהל יושב גם באמירת פרק 'מזמור לדוד הבו לה'.⁹
- יב. לא נהגו לומר 'אנא בכוח'.
- יג. ש"ץ עולה אל הבימה ואומר 'לכה דודי' בנעימות ידועות, והציבור מזמר יחד עמו. את החרוז 'בואי בשלום' אומר הקהל, והש"ץ חוזר עליו אחריהם, ושוב שרים יחד 'לכה דודי'.
- יד. לאחר אמירת 'מזמור שיר ליום השבת' ויהי מלך' (שנאמרים בדרך כלל בשירה) אומרים קדיש יתום.

אם יש דרשה בין קבלת שבת לערבית, אומרים קדיש דרבנן לאחר הדרשה. ראוי להקדים לקדיש את הנוסח: 'רבי חנניא בן עקשיא' כפי שנדפס בסוף פרקי אבות.

ערבית של ליל שבת

- טו. ש"ץ מאריך בנגינת 'ברכו', כשיעור המאפשר לציבור לומר 'יתברך וישתבחי' הנדפס בסידורים לצד 'ברכו'.⁹
- טז. להשלמת רמ"ח תיבות של קריאת שמע אומרים – גם בתפילה בציבור – 'א-ל מלך נאמן',¹⁰ או לפחות מכוונים ב'אמן' (נוטריקון של אמ"נ) שעונים על ברכת 'אוהב עמו ישראל' של הש"ץ.¹¹
- יז. ש"ץ קורא קריאת שמע בטעמים המקובלים מקדם באשכנז. וכן ראוי שיקרא לעצמו כל אחד מהמתפללים.¹²
- יח. הרב או הש"ץ מרים את קולו מ'למען ירבו'.¹³

המסיים את שתי התפילות. ובאפיקי מגינים על שו"ע או"ח סי' קל"ב ביאורים ס"ק א' ביאר שזה כמו אמירת 'עלינו' ביום שמתפללים בו מוסף שלא אומרים 'עלינו' אחרי תפילת שחרית, אלא אחרי מוסף בלבד, וכן ביום כיפור, שנמצאים כל היום ברצף בבית הכנסת, אין אומרים 'עלינו' בסיום כל תפילה בפני עצמה, אלא בסיום מעריב של מוצאי יום כיפור בלבד. וכן במשנה ברורה סי' קל"ב ס"ק ז הביא ממגן גיבורים בשם סדר היום, דבמקומו של המשנ"ב כך הוא המנהג בבתי כנסיות גדולות, שאין אומרים 'עלינו' בסיום תפילת מנחה, אלא אחר תפילת ערבית בלבד: "דעלינו שיאמרו אחר תפילת מעריב קאי גם אמנחה".

⁸ החזן עולה אל הבימה רק באמירת 'לכה דודי'. רבי שלמה זלמן גייגר מפרנקפורט נימק בספרו 'דברי קהלת' (עמ' 60) שעושים כן "להורות שאין זה מעיקר התפילה", וזאת כיון שאמירת 'לכה דודי' היא מנהג מאוחר. רבי אביגדור אונא בספרו 'ממנהגי יהדות אשכנז' הביא גם כן כי זהו מנהגם של קהילות אשכנז, ש"לשירת לכה דודי עובר הש"ץ ממקומו שעל-יד העמוד אל הבימה".

⁹ ברמ"א או"ח סי' נ"ז סעיף א הביא דברי הטור: "נהגו שהש"ץ מאריך ב'ברכו' והקהל אומרים 'יתברך וישתבחי', וכו', בעוד שהוא מאריך ב'ברכו'. במקומות בהם אין מאריך הש"ץ בניגון 'ברכו', בטלה אמירה זו, כעצת המשנה ברורה שם ס"ק ה', שאם אין החזן מאריך מוטב לשתוק. אמנם במסורת הנגינה של קהילות אשכנז החזן מאריך בניגון כל אמירת 'ברכו' הן בחול הן בשבת והן במועדים.

¹⁰ ראה בהרחבה 'שרשי מ"א' ח"ב פרק 'א-ל מלך נאמן' ו'רמ"ח תיבות במסורת הדורות'.

¹¹ ראה דברי הרמ"א בדרכי משה הארוך או"ח סי' ס"א: "יענה 'אמן' אברהם שקודם קריאת שמע, ויכוין בה אלו השלוש מלות דהיינו 'א-ל מלך נאמן'. ועיי עוד שרשי מ"א, שם.

¹² ראה 'שרשי מ"א' ח"ג פרק 'קריאת שמע בטעמי המקרא'.

- יט. אין הש"ץ כופל שום תיבה בסוף קריאת שמע,¹⁴ אלא בסיימו פרשת ציצית מיד אומר הש"ץ 'אמת' בקול רם.¹⁵
- כ. בסיום ברכת 'השכיבנו', נוסח הברכה הוא: 'פורס סוכת', ולא 'הפורס'.¹⁶
- כא. קהל ואחריו ש"ץ אומרים 'ושמרו' בנעימה קודם חצי קדיש.¹⁷
- כב. בתחילת ברכת מעין שבע, הש"ץ כורע כמו בתחילת שמונה עשרה.
- כג. לאחר ברכה מעין שבע וקדיש 'תתקבל', אומרים משנת 'במה מדליקין'.¹⁸
- כד. בסיום משנת 'במה מדליקין' לפני אמירת 'אמר רבי אלעזר',¹⁹ מקדש הש"ץ על היין,²⁰ ונותנים לילדים לשתות.²¹
- כה. אחר 'אמר רבי אלעזר' אומרים קדיש יתום ולא קדיש דרבנן.²²
- כו. 'עלינו לשבח' מסתיימת במילים 'תמלוך בכבוד', ואין מוסיפים פסוקים שלאחריהם.²³
- כז. אין אומרים קדיש יתום אחר 'עלינו'.²⁴
- כח. בגמר התפילה שר הציבור הפיוט 'יגדל אלוקים חי'.²⁵
- כט. אחר התפילה מברכים האבות את הבנים, ורבנים את תלמידיהם, בנתינת יד על ראשיהם. ויש הממתינים בכך עד בואם לביתם.

¹³ כרם שלמה, או"ח, סי' ס"א; דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' 31; דעת תורה, או"ח סי' ס"א סעיף ג'.
¹⁴ כן מנהג אשכנז המובהק, הנהוג עד עצם היום הזה בק"ק 'קהל עדת ישורון' בירושלים וניו-יורק, וכן המנהג בעוד קהילות בני אשכנז בבני ברק ובתפוצות. ראה בהרחבה 'שרשי מנהג אשכנז', ח"ב, פרק 'רמ"ח תיבות במסורת הדורות', ערך: אשכנז.
¹⁵ ראה שם, פרק 'רצף ק"ש עם הברכה שאחריה', תת-פרק 'הרמת קול באמירת אמת שאחר ק"ש'.
¹⁶ נוסח אשכנז המובהק כמובא בספרי המנהגים, וכן בימינו מנהג קהילות מנהג פרנקפורט, ראה בשולי סידור שפת אמת (רעדעלהיים).
¹⁷ מנהג כל קהילות ישראל מקדם קדמתה לומר 'ושמרו', יש שנמנעים לומר כהנהגתו האישית של הגר"א, אמנם הציבור והש"ץ בבית מדרשו היו אומרים 'ושמרו' גם כשהתפללו עמו (מעשה רב, אות סז). וראה במשנה ברורה סי' רס"ז ס"ק ט, שהביא כדבר פשוט כי "המנהג לומר אחר סיום הברכה 'ושמרו בני ישראל' וגו'", ולא הזכיר כלל את הנהגתו של הגר"א.
¹⁸ כך המנהג הגאוני והראשוני ורוב קהילות האשכנזים במזרח ומערב אירופה, ומובא בשו"ע סי' ע"ר סעיף א', שמנהג **הספרדים** הוא לומר 'במה מדליקין' קודם ערבית.
¹⁹ כמנהג קהילות אשכנז ותיקות, וכפי שנדפס בסדר 'עבודת ישראל', וכן כתב החות יאיר במקור חיים, קיצור הלכות סי' רס"ט ס"ק א': "יאמר הברייתא דרבי חנינא, אחר הקידוש, משום **הקדיש** [יתום] וכן המנהג ברוב הקהילות". הסבר זה הובא גם בדברי קהלת, ועוד.
²⁰ עי' טושו"ע או"ח סי' רס"ט, 'דין הקידוש בבית הכנסת'. בקהילות אשכנז ופולין נהגו לקדש כדעת רבותינו הראשונים שבאשכנז. וכן נוהגים בארץ ישראל בבתי כנסת של יוצאי אשכנז, על פי הוראת מרן החזון אי"ש זצ"ל.
²¹ שו"ע שם: "ואין למקדש לטעום מייין הקידוש אלא מטעימו לקטן", ובמ"ב שם כתב דאם אין קטן שהגיע לחינוך, ישתה המקדש עצמו רביעית.
²² ספר רוקח סימן נ', מקור חיים ס"ק נ"ה סעי' ב, וכן צוין בסידורי אשכנז.
²³ כן בנוסחאות רבותינו הראשונים באשכנז, זה לשון רוקח סו"ס שכ"ד: "קורין עלינו לשבח עד תמלוך בכבוד". ועיין טעם על פי סוד בסידור ר"ש מגרמייזא, חסידי אשכנז. בתקופת האחרונים נהגו כך קהילות אשכנז הוותיקות ראה מנהגים דק"ק וורמיישא, מהד' מכון ירושלים תשמ"ח, חלק א' עמ' לא בהגהות, ובדברי קהלת (מנהגי פרנקפורט) עמ' 38. ועי' מעשה רב - הגר"א, אות נב.
²⁴ כן הוא גם מנהג הגר"א וקהילות הספרדים. במשנה ברורה סי' קלב ס"ק י, הביא דברי הלבוש כי "בעלינו יש גם כן פסוקים וצריכים קדיש אחריו", דהיינו שאמירת הקדיש חלה מחמת אמירת הפסוקים. החות יאיר במקור חיים סי' נ"ה סעיף ב' הסביר כי מחמת שלפי מנהג אשכנז לא אומרים פסוקים בסיום 'עלינו לשבח' אין אומרים קדיש ד"ידוע דאין מבוא לקדיש אם אין כאן מפסוק".
²⁵ לפי מנהג אשכנז הישן אומרים 'יגדל' אחר כל תפילה. בכל הקהילות מזמרים אותו בניגון ברגלים וימים נוראים, ובהרבה קהילות מזמרים אותו בניגון גם בלילי שבת.